

SVERIGES LANTBRUKSUNIVERSITET
Skogsingenjörprogrammet 96/99
Skogshistoria
Magnus Wåger

KOLNING I HÄRJEDALEN

1998-04-27

Inledning

Det här projektet är gjort i kursen skogshistoria vid SLU och handlar om kolning och kolare i Härjedalen. Jag är själv från Sveg i Härjedalen och är intresserad av både historik, kultur och naturvård. Kolning har ju i ganska stor omfattning påverkat den svenska skogen. Vanligen så är det Bergslagen som förknippas med kolning men även i andra delar av Sverige har det förekommit att man känt lukten av kolnande milor. Målet med arbetet är att ta reda på i vilken omfattning och under vilka tidsperioder som kolningen förekom i Härjedalsskogarna. Med större insikt i de historiska aktiviteterna så är det också lättare att tyda de spår som finns kvarlämnade i skogarna.

Härjedalen.

Figur 1. Karta över Härjedalen.

Tidig järnhantering

Härjedalens otillgänglighet och bristen på malmfyndigheter har gjort att kolning inte har varit så vanligt förekommande. Kolets egenskaper, som gör det svårt att transportera längre sträckor, gjorde att kolning i stor skala förekom först under 1900 talets första halva i större delen av Härjedalen.

Det finns många rester av flera blästerugnar runt om i Härjedalen och runt dessa måste en viss kolning ha ägt rum. Denna tillverkning är dock äldre och av mindre omfattning än den runt bruket. Runt 1850 avvecklades de sista blästerugnarna i Härjedalen. Uppgifter om denna tillverkning är tyvärr mycket knapphändig. Hittills är drygt 200 stycken blästerugnar kända men fler hittas ständigt. Hur många som funnits genom tiderna kan man bara gissa. Hur länge varje ugn var i bruk är också oklart, och därmed hur mycket som det kolades kring dem.¹

Ljusnedals Bruk

Ett exempel på att kolning trots allt förekom i Härjedalen är Ljusnedals bruk. Detta anlades under 1600-talet för att framställa koppar ur malmfyndigheterna som man funnit vid Ljusnedal. Ganska snart blev kopparhalten för låg men då började man framställa järn i stället. Eftersom dessa kopparfyndigheter ansågs vara desamma som det större bruket i Röros bröt ur, så antogs det att nya brytvärda fyndigheter inom området skulle upptäckas. Järnframställningen fortskred, till stor del tack vare dessa förhoppningar. Järnet fraktades vanligtvis till Röros där det kunde säljas billigare än norskt järn. Järnbruket blev sålunda också delvis uppköpt av norska köpmän.²

Ljusnedals bruk hade hela Härjedalen som så kallat kolupptagningsområde. Det område som bruket egentligen hade odlingsrätt över låg från sjön Låssen längs älven Ljusnan upp till norska gränsen. Dessa gränser kunde dock inte uppvisas på grund av att kartorna hade brunnit upp och tvister uppstod. I början av 1700-talet kom klagomål från byborna i Ljusnedal där det bland annat sades att skogarna kring bruket var förödd.^{2,3}

Från brukets egna kolare levererades ca 2000 stig kol årligen. Av främmande kolare (ej anställda av bruket) kunde man sällan räkna med över 1000 stig kol. Således hade bruket en förbrukning på 3000 stig kol.² (5940 kubikmeter).⁴ Denna mängd kol räckte till att producera 300 till 400 skeppund järn men man strävade efter att öka denna till 500 till 600 skeppund (85 000-102 000 kg)⁵ järn om tillräckligt med kol kunde erhållas.²

¹ Bergström, Magnusson & Raihle 1993

² Robsahm, Swab 1938

³ Hedberg 1992

⁴ 1 stig är 12 tunnor vilket motsvarar 19,8 hektoliter.

⁵ 1 skeppund motsvarar ca 170 kg

Under friherre Hermelins påkostade resa genom Härjedalen under slutet av 1700-talet noteras att skogarna i trakterna av Tännäs hade lämplig form och storlek för att kolas. Förhandlingar om att köpa större svenska skogar för att få kol till de norska brukena har förekommit. Bland annat försökte Röros kopparverk år 1786 få tillgång till svenskt kolvirke. Dessa förhandlingar blev dock resultatlösa.¹

Järnvägens.

Det var först 1908 då järnvägen blev klar mellan Mora och Sveg som transportproblemet för det relativt ömtåliga kolet blev löst. Kolning i större skala kunde då påbörjas i östra Härjedalen. Efter att järnvägen byggdes vidare västerut mot Hede så kom även dessa områden att utnyttjas för kolning.

Det vanliga under denna tids kolning var att kolaren skrev ett kontrakt med ett skogsbolag. I dessa förband sig kolaren att hugga och kola ett visst område, samt att köra fram kolet till järnvägen. I kontraktet stod det bland annat att det skulle levereras ett visst antal vagnslaster kol till en viss järnvägsstation före ett visst datum (en vagnslast innehöll 20 hektoliter).²

Kontrakten innehöll en mängd regler som utökades och preciserades genom åren.

Exempel på förbindelser i kontrakten var:

- Mängd kol som skulle vara framkört till ett visst datum.
- Att tillse att järnvägsvagnarna är fria från snö innan lastningen börjar.
- Att kolen skall vara fria från snö, stubb och bränder
- Att hålla noga vakt över utrivna kol så att de ej skadas genom brand.
- Att ersätta den skada som kan uppstå genom brand på utrivna kol, likaså på inrest mila och mila under kolning.
- Att iaktta stor försiktighet med skog ej avsedd för kolning så att den ej skadas.
- Att ej utan särskilt tillstånd av bolagets anbud inom arbetsområdet medföra hundar eller idka jakt.
- Att hålla god ordning och renlighet i stall och kojbyggnader.

Många fler exempel finns på regler som tillkommit under åren och om åtgärder som vidtagits om uppsatta regler ej följdes.² Hur väl dessa regler följdes var givetvis olika. Vilka straff som vidtogs vid olydnad var säkert mycket beroende på hur duktig man ansågs vara, och på vilka kontakter man hade med bolagets representant.

¹ Lööv 1992

² Kolarkontrakt, 1925-1950.

Hurtigbröderna.

Jag har vid en intervju med Bröderna Erland och Edvin Hurtig fått tillgång till ett antal kolarkontrakt från tiden 1925-1950. Kontrakten är upprättade mellan Iggesunds bruk och Manne Hurtig.

Bröderna Hurtig har själva arbetat i kolarskogen under flera år. De började som 11-åringar med att hugga veden till kolmilebottnarna. Kolveden höggs under försommaren för att vara framkörd till den 15:e september då milorna tändes. Kolararbetet var ett slitsamt arbete med dålig lön för mödan. Fram till lumpen var lönen endast mat och kläder, förtjänsten gick till familjen. Om det hade gått bra kunde man dock få någon extra krona till helgen. Eftersom milorna låg långt från bebyggelse och transporter var dåliga så fick kolarbetarna bo i skogskojor. Dessa kojor byggdes på plats av kolarna själva. Kojorna byggdes endera av kolningsvirke eller så gjorde man en jordkula. Det hände att man kunde bo i huggarkojor också. Kolningarna brukade följa efter de stora huggningarna som drevs i dess områden under denna tidsperiod. Enligt kontrakten så var inte jakt tillåten men både Erland och Edvin minns att ett och annat vilt nedlades för att dryga ut matförrådet och kassan.¹

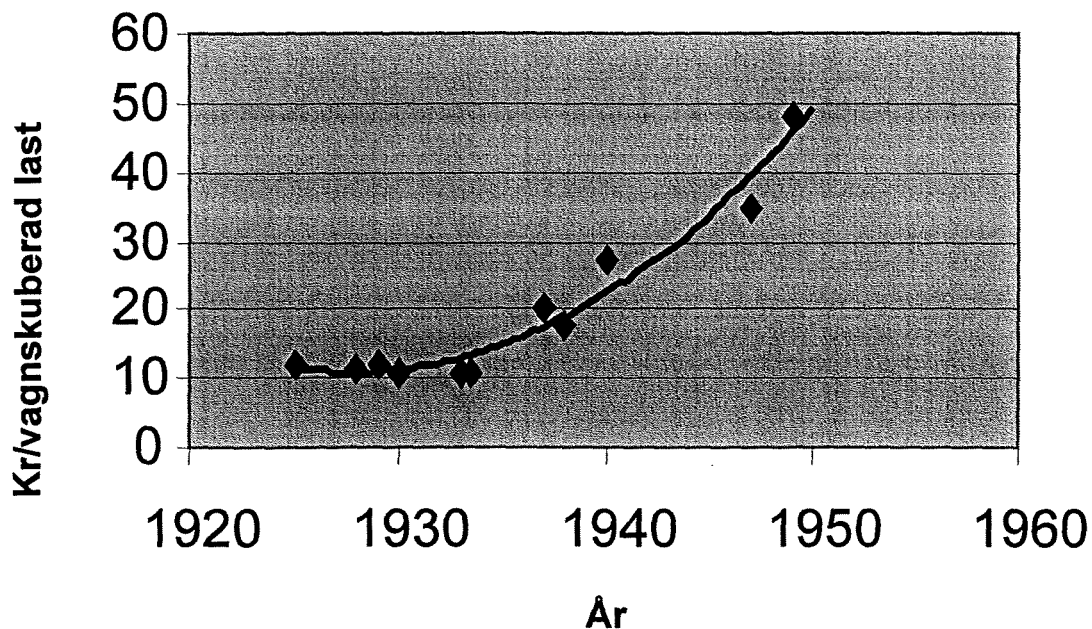

Kolare vid sin koja.

¹ Hurtig, 1993.

Kolarna fungerade som en typ av totalentreprenör som först högg kolveden under försommaren, för att sedan tända de färdigställda milorna i mitten av september. Sedan var arbetet att med häst transportera kolet till järnvägen. Eftersom hästar var dyra så användes de också till att köra timmer med under vintern. Det hände ändå att man var tvungna att sälja hästarna under sommaren för att sedan köpa en ny till hösten då det fanns arbete för den igen. Enligt Erland, så gick det i byn Fågelsjö över 300 hästar på kolkörning under 1910 och 20-talen.^{1, 2}

Av de 13 kontrakt mellan 1925 och 1949 som jag hade tillgång till har jag gjort en utvecklingskurva på betalningen en kolare hade (Figur2). Den ska tas som ett ungefärligt mått då typen av kolskog, avstånd till järnväg och under senare tiden då lastbilar började användas avstånden till bilväg ej har beaktats.³

Figur 2. Utvecklingen av kolarens ersättning mellan 1925-1949. Kr/vagnskuberad last (vagnskuberad last = 2m³)

¹ Hurtig, 1993.

² Eskilsson

³ Kolningskontrakt

Kolets storhetstid

Såväl i Härjedalen som i övriga Sverige satte andra världskriget fart på konjunkturen och priserna steg i höjden. Efterfrågan på träkol ökade kraftigt när industrierna ville ha kol för att kunna producera maximalt med stål. Det behövdes också gengaskol till bilar och kol till järnvägen. Dessutom var stora delar av städerna uppvärmda med kol.²

Under 1800-talets slut började kolproduktionen skjuta i höjden. Mängden kol som producerades i Sverige fördubblades nästan från 1870-talet till 1910-talet. Priserna på kol följde denna utveckling i samma takt. Fram till 40-talet skedde ännu en fördubbling av volymen producerat kol. Nu var dock konjunkturen på rask frammarsch och priserna ökade ännu kraftigare. Nu hände dock någonting, man började använda andra energikällor som t.ex. petroleum och stenkol vid stålindustrierna och träkolet fick stryka på foten. Under ett par decennier försvann kolningen nästan helt.

Tabell 1. Mängd kol som producerats i Sverige samt kolpriser.

År	Total volym Producerat kol i m ³	Kr/ m ³ kol
1875	1 500 000	4
1913	2 600 000	7
1943	5 800 000	20
1960	50 000	40

Från att ha varit ett land där milorna brann tätt och där mängder av folk var sysselsatta med kolning, så har kolet blivit en importvara. Idag används träkolet främst till grillning och vi importerar ca 30 000 kubikmeter träkol per år. Exempel på nya användningsområden för träkol är att tina upp tjälen i marken innan man ska gräva upp frusna rör och ledningar. Det har visat sig att kol fungerar bättre än gasol som kommunerna tidigare använt.²

Diskussion

Att det har kolats en hel del i Härjedalen är ingen tvekan. Det verkar dock vara svårt att fastställa hur mycket. Vid kontakt med arkiv så blir i bästa fall svaret att "visst har det kolats där, jag har hittat en bild på en mila från....". Det mesta som skrivits om kolningen är i regel hörsägner och kolarhistorier som inte kan tas som säkra sanningar. Det var ändå i virket som de mesta pengarna satt, och därför var det den verksamheten som bäst dokumenterades och bevarades. Det finns dock i hembygdsgårdar, lokala arkiv och i bruksarkiven en hel del information att hämta. Och om den som är intresserad skyndar sig lite så finns det faktiskt en hel del människor som var med på denna tiden i livet fortfarande. Dessa ofta lite äldre män har i regel ingenting emot att berätta Dan Andersson liknande historier om hur kolarlivet var. Kolarromantiken vill gärna göra sig

² Sälle 1992

påmind, men det är nog så med minnen, veckovis med vardagligheter glöms bort medan man minns dessa få tillfällen då någonting extra hände.

Referenser

Litteratur

Bergström, E, J. Magnusson, G. & Raihle, J. 1993. *Härjedalen*. Jämtlands läns museum, Östersund.

Eskilsson, Johan. *Skogsbrukets strukturomvandling från fågelsjös Horisont*. Ur: *Fågelsjö Fågelsjö – by I Orsa finnmark*.

Hedberg, Magnus. 1992. *Bergverk i Jämtlands län dröm och verklighet 1651-1871*. Norstedts, Stockholm.

Lööv, Anders. 1992. *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799*. Lueije, Trondhejm.

Robsahm, Carl Magnus. & Swab, Anton. 1938. *Resa genom Härjedalen till Norge och Röros kopparverk 1796*. Jernkontoret, Stockholm.

Sälle, Nils. 1992. *Kolarskogen*. Carlssons, Stockholm.

Källmaterial

Kolningskontrakt, upprättade mellan Iggesunds bruk och Manne Hurtig, 1925-1950. Kommer att inlämnas till Iggesunds arkiv.

Muntliga referenser

Erland Hurtig, Sveg 1993.

Edvin Hurtig, Sveg 1993.